

**КРИЗАТА В РЕВОЛЮЦИОННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ
И ОТНОШЕНИЕТО НА ВМОРО
КЪМ БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ 1903 – 1908 г.**

Милен Михов

Отношенията между ВМОРО и Българската екзархия са една сложна и динамична историческа реалност, заемаща важно място в историческата литература, посветена на българския национален въпрос след Берлинския конгрес. Изключително важни в развитието на тези отношения са годините непосредствено след Илинденско-Преображенското въстание, белязани с катарзиса на революционната организация, засилените чужди пропаганди, ограничени действия на Екзархията и европейска намеса за провеждане на реформи в Македония.

Неуспехът на въстанието, понесените жертви и ограниченият характер на европейската намеса пораждаат сериозни разногласия сред революционните дейци, които намират проявление в обособяването на две течения, поставили на преосмисляне миналото на революционната борба, основните принципи на организацията, целите, средствата и методите на борбата¹. Опитите за преоценка на революционните традиции и търсенето на пътища за реформиране предизвикват широко обсъждане в процеса на подготовка на нов общ конгрес на организацията. Развилата се дискусия сред революционните дейци проточва подготовката на конгреса, който е свикан едва през месец септември 1905 г.

Предмет на тази статия е проследяването (въз основа на запазената документация за проведените околийски, окръжни и общи

конгреси) на формулираното отношение на ВМОРО към Българската екзархия в три главни аспекта: 1) отношение към населението под ведомството на Екзархията; 2) отношение към екзархийските църковни и училищни институции във вилаетите; 3) отношение към политиката на Екзархията.

Неразделна черта от кризата, която преживява революционното движение, са изострените отношения с Екзархията, които придобиват характера на конфликти между органите на Екзархията и революционните комитети по места. Причината за изострените отношения и липсата на съгласуваност според Хр. Силянов е “не в противодействието на Екзархията, което най-често представлява предизвикана самозащита..., а в поведението на самите революционни органи”. Разногласията и противоречията се разгарят от официалните изявления на Екзарх Йосиф, че бедите върху църковно-училищното дело са следствие от революционното движение и от грубото вмешателство на революционни дейци и войводи в дейността на екзархийските институции. Стремещът на реформаторските сили във ВМОРО да наложат своя контрол на целия обществен и културно-просветен живот на населението в революционната територия навлиза в утвърдени сфери на Екзархията².

Разискванията на въпроса за отношението към Екзархията на проведените районни конгреси до свикването на Общия конгрес е предмет на особено внимание в скопската историография. Прави се обобщение, че конгресите на Солунски, Струмишки и Серски революционен окръг са определили своето негативно отношение към Екзархията, докато Скопският конгрес поради влиянието на идеите на Хр. Матов “не изяснил до край” спорния въпрос³.

През зимата на 1903 – 1904 г. в София пристигат оцелелите през встанието ръководители на организацията. В поредица неформални срещи и разговори се поставят острите въпроси за изминатия път и бъдещето на борбата. “Софийските съвещания” очертават контурите на новото реформаторско течение, което с решителен замах прокарва нови идеи за революционното движение. За първи път новите идеи са изложени в относителна завършеност в изготвената от Д. Хаджидимов, Д. Стефанов и Н. Пушкаров “Директива за бъдещата дейност”, която до средата на 1904 г. е

разпространена в революционната организация. Изхождайки от основната идея за решаването на националния въпрос в рамките на една Балканска федерация чрез включването на "Македония и Одринско като самостоятелен член в тая федерация", авторите стигат до принципа на "интернационалната почва". Главна пречка за прилагането на този принцип "е националистическата борба, поддържана и раздухвана от съседните държави". За развитието на организацията е важно да обединява "недоволните от съществуващия режим елементи и от другите – освен българската – националности" чрез агитация за "един бъдещ демократичен строй при равноправие на всички националности, населяващи страната". Заедно с интегрирането на другите националности се търси привличането на най-широките градски и селски кръгове.

Като основна задача на организацията директивата определя развитието на общинското самоуправление, което трябва да се "вкоренява" сред населението като средство за укрепване "чувството на солидарност между населението". Взаимопомощта при нужда според директивата "трябва даже насилствено да се вмени като длъжност на всяка община". Образователната политика на Османската империя най-общо се критикува като насочена срещу "народното образование"⁴.

Политиката на Екзархията не се засяга в директивата, но декларираните принципи изразяват амбициите на реформаторите да превърнат организацията в единствен фактор в общинския, стопанския и културния живот на населението. Преследвайки интернационализацията на организацията, авторите на документа същевременно отчитат реалния факт, че основа на революционното движение е българското население, т. е. населението под ведомството на Екзархията.

Успоредно със "софийските съвещания" във Варна се провежда конгрес на Одринския революционен окръг. Конгресът заседава в периода между 14 и 17 февруари 1904 г. На конгреса присъстват Главното боево тяло на въстанието в Одринско, М. Герджиков, Л. Маджаров, Ст. Икономов, председателят на Одринския окръжен революционен комитет – В. Друмев, председателят на Задграничното представителство на ВМОРО – В. Пасков – и др. В обсъжданията на бъдещата дейност на организацията се оформят

три течения: 1) традиционалисти, които са привърженици да се продължи борбата за подготовка на ново масово въстание на основата на досегашните традиции и принципи; 2) привърженици на нова тактика на терористичната борба; 3) реформатори, настояващи за решителни реформи в организацията с цел нейната “демократизация” и “децентрализация”⁵. Конгресът не разглеждал въпроси за отношенията с Екзархията, но изразил някои от организационните принципи на новаторите в организацията.

Особена важност придобива проведенният в началото на м. май 1904 г. конгрес на Битолския революционен окръг, на който си дават среща различните течения в организацията. Конгресът заседава последователно в селата край гр. Прилеп и остава в историята с името Прилепски конгрес. Основен въпрос на конгреса е характерът на организационните принципи, което намира отражение в изработените два проекта за правилници на организацията, получили известност като “Образец I” и “Образец II”. Първият е дело на П. Тошев и отразявал новите идеи за “децентрализация” и “федерация” на организацията, а вторият е изработен от Д. Груев и отразява традиционните организационни принципи⁶. Реформаторите на конгреса, представлявани от П. Тошев, Г. Петров и Хор. Узунов, развиват идеята за разширяване съдебните функции на организацията. В изработените от Г. Петров бележки по проектоправилниците се предвижда създаването на Съдебни комисии по места, които ще разглеждат и “частни разпри между християнското население, именуещи връзки с Организацията” на основа на съществуващите “държавни и църковни закони и местни традиции”⁷. Отношението на организацията към сръбската и гръцката пропаганда разделя мненията на делегатите. Г. Петров развива идеята, че “гъркоманските села” не бива да се “преобръщат” към Екзархията и не бива да се дава “национален колорит на организацията”. Това е необходимо по “тактически съображения” според Г. Петров, защото, ако на “нашите хора отворим вратата на национализма ...ще създадем една язва и ще захвърлим революционната идея”. Нереалистичните проекции на Г. Петров са категорично отхвърлени от неговия съидейник П. Тошев, който се изказва за решителна борба с чуждите пропаганди, в какъвто дух са и решенията на конгреса⁸.

Още по-категоричен е П. Тошев по въпроса за отношението към Екзархията и нейните органи по места. Той настоява организацията да бъде в "пълна солидарност с Екзархията и всички други училищни власти", а четирите да съдействат на училищните власти за събиране на средства, с които "ще се икономисват сума пари от екзархийския бюджет"⁹.

Възникналата дискусия по проектите за правилник на организацията довежда до публикуването на 7 октомври 1904 г. в "Революционен лист" на нов проект, известен под названието "Образец III". Негов автор е Д. Хаджидимов, който доразвива идеите на реформаторите. Правилникът разглежда в детайли организационните въпроси и уреждайки административните проблеми, предвижда условията за включването на учители и екзархийски чиновници в окръжните управителни тела¹⁰.

На 2 януари 1905 г. в Осоговската планина се открива Първият конгрес на Скопски революционен окръг. В работата на конгреса вземат участие изключително местни дейци и войводи, между които Ефрем Чучков, Кръстьо Българина, Стефан Димитров, Атанас Бабата, Мише Развигоров и Тодор Александров. При отсъствието на видни представители на двете течения са обсъдени Директивата от януари 1904 г., Образец I и II – изработени от Прелепския конгрес, и брошурата на Хр. Матов "Основи на Вътрешната революционна организация", в които са изложени основните идеи на реформатори и традиционалисти. По въпросите за бъдещото развитие на организацията конгресът приема петте основни принципи на Хр. Матов: за автономията, вътрешността, революционната борба, политико-икономическата почва и самостоятелността. Конгресът е категоричен по въпроса за чуждите пропаганди, като определя, че "организацията ще гони всички сърби, които не се подчиняват и се отклоняват от истинските статутите"¹¹. Функциите на организацията в образователното дело са насочени за неговото развитие, като се способства за въвеждане на "задължително основно образование за българите в Македония". Във връзка с най-конфликтния въпрос с Екзархията, за учителските назначения, конгресът решава предложенията да се изработват от местните ръководни тела в съгласие с войводите и представяни пред окръж-

ното ръководство, което е длъжно да приложи списъците¹². С тези решения се цели да се постави ред в отношенията с училищните власти и да се избегнат лични пристрастия и влияния на различни революционни дейци при назначаването на учители.

Поради оскъдните сведения в историческата литература е възприето мнението, че в Солунски революционен окръг се провеждат два конгреса през 1905 г. Първият, известен като Светогорски конгрес, вероятно се е състоял през м. април. В решенията на конгреса се разглеждат главно резултатите от реформената акция на Великите сили и се определя, че важни въпроси, между които и “религиозният”, въобще не са засегнати от реформите. Разгърнатото широко андарско движение в Южна Македония кара революционните дейци да определят неговия характер като великогръцки. На борбата с гърците според конгреса не трябва да се дава национален характер, “ниито да се счита за борба между патриаршията и Екзархията”. Мирните гърци не трябва да се закачат, а само андарските чети, като се изваждат най-вече гръцко-турският съюз и злодеянията на гърците. Решенията на конгреса предвиждат строги мерки срещу гръцката и сръбската пропаганда, защото “поковаряват народа и вредят на интересите на комитета”¹³.

Вторият Солунски конгрес заседава на 10 август 1905 г. и разисква широк кръг от въпроси. Протоколът от конгреса е заловен от властите, дешифриран и представен от Хилми паша на българския търговски агент в Солун Ат. Шопов и неговия сръбски колега¹⁴. Първостепенен въпрос на конгреса са международните измерения на македонския въпрос и отношенията на организацията с външните фактори и най-вече с Българското княжество. Прави се констатацията, че на “организацията всички гледат като инструмент на Българското княжество и Екзархията”, което поражда недоверие в Европа и налага необходимостта организацията да направи потребното, за да се освободи от “всякакво влияние” и да “даде доказателства” за своята самостоятелност. От това следва организацията да разглежда всички балкански държави, включително и България, като свои неприятели. Оценявайки отношението на населението към Екзархията, конгресът констатира, че българите в Македония са “навикнали да гледат на Екзархията като

на народна организация” и малцина са тези, които “разделят интересите на Организацията от интересите на Екзархията”. Като се следва доктриналното положение за “самостойността”, спрямо Българското княжество се прави опит да се наложи принципът, че организацията, следвайки своите начала, трябва да вижда в Екзархията “неприятел толкова опасен, колкото са за нашата самостойност Патриаршията, сръбската пропаганда и различните други пропаганди”¹⁵. Констатирайки, че Екзархията има пълно влияние над “македонските българи”, конгресът смята, че това влиза в противоречие с прокламираните принципи на интернационализма и независимостта, което налага организацията да “ограничи влиянието на Екзархията в Македония и да замени всички екзархийски учреждения с чисто народни”. Общините и училищата трябва да придобият повече обществен характер и в тяхното управление и финансиране да бъдат привлечени способни и самостоятелни хора. Само по този начин според решенията на конгреса организацията ще успее “да разгони съмненията” и да “придобие симпатии” на чужденци и съотечественици¹⁶. Стремещът за разграничаване от Екзархията, прокаран от Втория солунски конгрес, който се разглежда като главно условие за успешно развитие на революционната организация, е следствие на всеобщата представа на съвременници, наблюдатели и заинтересовани фактори за единството в характера и целите на Българското княжество, Екзархията и ВМОРО.

В Струмишки революционен окръг се свиква конгрес единствено в Струмишка околия. Той е открит на 27 май 1905 г. Конгресът разглежда регионални въпроси и не взема отношение към теоретичните проблеми за бъдещата дейност на организацията. Околийският конгрес се занимава обстойно с отношението на революционната организация към струмишкия митрополит Герасим. Проблемът е продължение на отдавна зародилия се личен конфликт между митрополита и ръководителя на окръга Христо Чернопеев. Приетата резолюция е изключително обидна за митрополит Герасим и го заплашва със смърт, в случай че не изплати наложената глоба от 300 лири и в бъдеще “не се подчинява на организацията”¹⁷. Конфликтът между Чернопеев и струмишкия владика придобива

такива размери, че заплашва според оценката на Екзарх Йосиф "да компрометира в най-късо време всички културни работници в епархията, от митрополита до сетния учител"¹⁸.

Серският революционен окръг провежда конгрес в местността Белемето в Пирин. Той е открит на 29 юни 1905 г. и продължава своята работа до 5 юли. След избора на бюро и проверка на пълномощията конгресът разглежда състоянието на организацията в отделните околии. Като се засяга темата за образованието, се стига до общото заключение, че сред населението се шири слабо "умствено развитие и безграмотност". Във връзка с това конгресът решава да се наложи задължително първоначално образование и където е възможно, да се отворят вечерни и неделни училища за ограмотяване на възрастното население. Окръжният комитет се задължава с подготовката на списъци на кандидатите за назначаване на учителски места, отчитайки интересите на Организацията, да направи всичко възможно за назначаването им от "духовните и училищни власти" през следващата учебна година.

Предвиждат се мерки за изграждането на съдебна система, включваща селски и районни съдебни тела и въвеждане на съдебни регистри, които ще се надзирават от страна на местните чети.

Организацията трябвало да води най-енергична борба с чуждите пропаганди, като "националистически течения с противни на каузата на роба тенденции". От името на конгреса е прието да се изпрати специална декларация срещу действията на гръцките комитети. Намерилото място в решенията определение "националистически течения" несъмнено визира привържениците на бившия ВМОК. Във връзка с това се предвижда борбата с тези "течения" да се води не само на организационна територия, но и извън нея, което означава пренасяне на конфликта в границите на българското княжество¹⁹.

Решенията на Окръжния конгрес били конкретизирани на проведения през месец август околийски конгрес в Мелнишко. Под председателството на Я. Сандански конгресът се състоял в местността Арабския гроб в Пирин. Като се разглежда въпросът за гръцката пропаганда в околията, се констатира, че поради липса на въоръжени чети гърците съгрудничат на властите в борбата им

срещу организацията. Мерките, които били набелязани, се ограничавали в бойкот на гръцките търговци, искания за по-големи заплати и осемчасов работен ден на работещите по гръцките лозя. Отношението към България е косвено засегнато при обсъждането на отношението към евентуално преминалите в региона върховистки чети, като се предвижда да бъдат преследвани, разоръжавани и връщани в България.

В решенията на конгреса за развитието на образованието залягат големи амбиции. Предвижда се разширяване и подобряване на системата от училища в селата, разкриването на пансион в Мелник, въвеждане на задължително първоначално образование и др. Важно решение изисква да се осигури избирането на членове на околийския комитет в епархийския съвет и по този начин да се наложи влиянието на революционната организация в училището²⁰.

Изключително илюстративни за отношението на крайните реформатори към Екзархията са редовете в “Македонски преглед”, поместени в навечерието на общия конгрес. В неофициалния орган на ВМОРО се заявява, че “черковно-училищната политика на духовната власт, вдъхновявана от върховните интереси на българизма и революционните действия в Македония, инспирирани от “висшата” политика ...са двата вида дейност за една и съща цел на един и същи фактор – българския завоевателен национализъм”. Македонският българин според автора е в правото си да определи България като главен виновник за размириците в Македония наравно с другите балкански държави²¹. Като се поставя знак на равенство между политиката на всички балкански страни, в статията се представят Екзархията и върховизмът в революционното движение като оръдия на българската държавна политика в Македония и следователно фактори, насочени срещу интересите на цялото население, включително и българското.

Дълго подготвяният общ конгрес на организацията се провежда през м. септември 1905 г. и представлява среща на различните течения в организацията. Ползващото се с мнозинство реформаторско течение налага своите идеи в приетите на конгреса решения. Тези решения са представени в специално изработен след конгреса циркуляр, който трябва в достъпна форма да разясни

промените в най-важните документи на организацията: Устава, Правилника на ВМОРО, Правилника за четите и Правилника за селски и горски чети. Конгресът възприема зародилата се тенденция за разширяване на функциите на организацията. В раздел III, т. 7 се декларира, че организацията се стреми “да обгърне в своята дейност целия обществен и икономически живот на населението и да се вмести в него” и се грижи за “културното общо повдигане на населението”. Регламентираният принцип поражда реални опасности за възникването на бъдещи конфликти в следващите години с обществените институции на българското население. За отношението към Екзархията е приет един смуцаващ със своята лаконичност и категоричност текст. В раздел VI е записано, че “всички прояви в делата и постъпките на Екзархията и нейните органи, които са насочени в духа на Българския държавнически национализъм, организацията смята за пакостни на нейните цели и им се противопоставя”. Хр. Силянов определя тази формулировка като непълна, практически лишена от основание и неотразяваща преобладаващото мнение в организацията²².

Непредубеденият прочит на оскъдната формулировка е достатъчен да представи доктриналния и пропаганден характер на тази декларация. За разлика от всички други решения на конгреса единствено резолюцията относно Екзархията е посрещната с категорична критика в българския печат и е определена като неразумна и детинска. Отрицателната реакция на българското обществено мнение принуждава “Македонски преглед” да излезе със специална статия през м. март 1906 г. под заглавие “Организацията и Екзархията – решенията на общия конгрес на ВМОРО”. В началото на статията подробно се обяснява, че Организацията “не се противопоставя на Екзархията като институт в неговата цялост, а само на известни нейни дела и постъпки, и то на такива именно, които са насочени в духа на българския държавен национализъм”, и се добавя, че “никой до сега, па и самият конгрес не си е позволявал да отрича грамадното значение на Екзархията в свестяването и закрепването на българския елемент на Турция, тоя елемент, който съставлява едва ли не цялата революционна организация”. Но естествената еволюция на борбата според автора поражда нови

фактори, а с това и противоречия и борба между старите и новите. Въпреки че “историческата задача” на Екзархията не е приключена, тя е определена като “консервативна” институция, която не може да приеме “революционния идеал” и не може да бъде съюзник на революционната организация. Следвайки духа на конгресното решение, статията завършва с ултимативната декларация, че докато Екзархията запазва едно “пасивно поведение” спрямо революционната организация, няма да съществува никаква борба между двете институции, но когато Екзархията прояви “дела и постъпки” срещу революционната организация, тя има правото да се защитава²⁸.

Конгресите на ВМОРО след Илинденско-Преображенското въстание разглеждат отношенията с Екзархията в неразривна връзка с появилите се разногласия по важните въпроси на революционното движение. Реформаторските сили, изхождайки от абсолютизирането на принципа на самостоятелността, декларират своето противопоставяне на политиката на Екзархията, но по въпросите за местните екзархийски органи и екзархийското население се обявяват за разширяване на системата на българските училища, разширяване на местното самоуправление и решителна борба с чуждите пропаганди. Теоретичните конструкции на реформаторите не издържат проверката на реалностите и в следващите години претърпяват идеен и политически крах. Това се отнася в пълна степен и за декларираната политика към Екзархията.

След Рилския конгрес противоречията в средите на революционното движение не са преодоленни, а постигнатото превъзходство от “левицата” в ръководните тела на ВМОРО и наложеният отпечатък в приетите документи на реформаторските идеи поражда първоначално пропагандната съпротива на опонентите. Развихрилата се полемика между идеолозите на двете течения става обект на вниманието на цялата българска общественост²⁴.

Приетите промени в Правилника предвиждат свикването на общи, окръжни и околийски конгреси, които биват редовни – всяка година – и “извънредни – когато нуждите ги изискват”. Глава IX определя правомощията на конгресите, проблемите, които разглеждат, механизмите на свикване, конституиране и работа. С приетата сложна система на тристепенни избори Организацията е

обречена почти на перманентна предизборна и конгресна ситуация. Въведена е сложна система на многобройни околийски конгреси, които трябва да избере околийски войводи, членове на околийски комитети, делегати на окръжни конгреси, както и да разгреждат и вземат решения относно състоянието на революционното дело в околията, последвани от окръжни конгреси като необходима процедура за свикване на общ конгрес в рамките на една календарна година²⁵.

Това “неудобство” се проявява почти веднага след Рилския конгрес. Още през пролетта на 1906 г. пред ЦК застава проблемът за подготовка на поредния редовен общ конгрес на Организацията. С тази цел на 13 май е разпространено циркулярно писмо до Окръжните комитети, с което се нарежда да се проведат околийски и окръжни конгреси съгласно правилника. Като важна задача пред Организацията се поставя събирането на “Точни и безпристрастни факти за поведението” на владиците и архиерейските наместници по места. Информацията трябва да послужи за “някои” постъпки пред Екзархията и за това сведенията трябвало да бъдат събрани до края на месец май. Правят впечатление кратките срокове, които ЦК поставя за разрешаването на една толкова деликатна задача.

В окръжното се нарежда да се проучат “материалните средства” на общините и да се “агитира между тях” за подобряване на положението на учителите, с което се прави опит да се ангажират общините с по-широко финансово участие в издръжката на училищата²⁶.

Предвидените “постъпки” на ЦК пред Екзархията намират израз в едно писмо, изпратено до Екзарх Йосиф I, най-вероятно в края на месец май. Повод за обръщението към Екзарха са случаите, в които някои “духовни началници” в Македония и Одринско се обръщат към българските търговски агенти с “тенденциозната клевета”, че ВМОРО “преследва Екзархията и нейната деятелност, бъркала се в правата ѝ и изобщо била против българщината във вилаетите”. ЦК признава “факта”, че определени лица си позволяват “волности”, но това били изключения, които се преследват и от самата Организация. Конфликтът според ръководителите на ВМОРО се дължи на противопоставянето на “много от подведом-

ствените на Светата Екзархия началства” поради “късогледство” или “амбиция и високомерие” да играят ръководна роля в революционното дело. Авторите на писмото подчертават, че да се търси отговорност от “отделен работник на църковно-училищното дело за неговите лични деяния, не значи, че се гони Светата Екзархия или националното дело”.

Предупреждавайки, че и в бъдеще ще се преследват онези екзархийски служители, които не се ограничават “в своята сфера на деятелност” според екзархийския устав и екзархийските правилници, писмото завършва с уверението, че Организацията е готова всякога да помага на Екзархията “за културното, просветното и националното подигане на народа”²⁷. Съдържанието на писмото съществено се различава от решенията, приети на Рилския конгрес, и формулировките на Циркуляра, представяйки възникналите противоречия като последица на индивидуални грешки и амбиции за влияние на отделни екзархийски чиновници и архиереи в Организацията, което явно не съответства и на интересите на църковно-училищното дело.

През пролетта на 1906 г. се провеждат околийските конгреси в Скопски, Струмишки, Серски и другите революционни окръзи. На 13 юли 1906 г. ЦК изпраща писмо до революционните окръзи с настояване да се избърза със свикването на окръжни конгреси и избирането на делегати за общия конгрес²⁸

Важно значение придобиват решенията на свикания в периода 17–24 юли 1906 г. Втори редовен конгрес на Скопски революционен окръг, който се нагърбва с инициативата да постави на вниманието на цялата Организация въпроса за преразглеждане на решенията на Рилския конгрес. Конгресът протича при точно спазване на процедурата и работата му е подробно отразена в запазените протоколи. В дневния ред са включени две групи проблеми – въпроси, отнасящи се специално за Скопски революционен окръг, и въпроси от общ характер, засягащи цялата организация. Обсъждайки проблемите в окръга, конгресът се занимава със състоянието на учебното дело, “културно-икономическото” положение на населението, дейността на чуждите пропаганди и др.²⁹

Като се разглежда положението на учебното дело, на конгреса с тревога се обсъжда състоянието на учителското съсловие.

В изказванията на делегатите от Скопска, Кочанска и Тетовска околия се изтъква, че лошият престиж и ниският авторитет на учителите е основна причина за лошото състояние на революционната организация. "Народът е разочарован от учителя: той не го вярва, презира го" – заявява Асенов при обсъждането на отчета на Скопска околия. Отбелязано е, че ролята на учителите се проявява най-ярко в Шипска околия, която "върви начело на Организацията" благодарение "главно на добрите учители, които е имала" в лицето на Д. Груев, Г. Делчев, Сл. Арсов и др.³⁰ В направените изказвания се проявява определена загриженост към учебното дело и поради тази причина на 21 юли се избира специална комисия, която да проучи въпроса и да го внесе в конгреса. Докладът на комисията е внесен два дни по-късно с констатацията, че развитието на учебното дело в окръга е "твърде неудовлетворително", което е следствие от недостатъчния училищен персонал, училища и учебни пособия, слабата подготовка на учителите и липсата на училищен инспектор в окръга. Специално се изтъква, че "неопределеността" на организацията към учебното дело създава допълнителни трудности. По предложение на комисията конгресът "препоръчва на комитетите и четите да съдействат и изискват от надлежните места": 1) разширяване и подобряване на училищната мрежа чрез "субсидии от Екзархията" или други приходи от училищни и църковни имоти, налози и помощи; 2) увеличаване и подобряване на подготовката на учителите чрез въвеждане на образователен ценз, създаване на училищни библиотеки, учителски дружества и др.; 3) увеличаване и въвеждане на ред в заплащането на учителите; 4) несменяемост на учителите.

Разискванията засягат деликатния въпрос за учителските назначения. За да се избегнат всякакви "лични ходатайства", конгресът задължава бъдещия окръжен комитет да урежда всички въпроси за целия окръг, като предварително приеме предложенията на Околийските комитети. По предложение на Кръстьо Българиярята в резолюцията е добавено, че в "замяна на своята услуга към учителското тяло организацията ще изисква най-активна революционна деятелност", като "бездейтелните учители ще се уволняват и наказват".

Макар и лаконично, конгресът приема решения, засягащи и екзархийските духовни органи по места. Отчитайки "тясната" връзка на учебното дело с духовното, конгресът препоръчва на Окръжния комитет в "рамките на възможното" да се погрижи за подобрението му³¹.

Обсъждайки конкретните измерения на революционното движение в региона, делегатите са принудени да вземат отношение към редица проблеми на учебното и духовното дело в Екзархията. В разискванията и в приетите решения се проявява разбирането, че Екзархията е необходимо и важно условие за развитието на самата организация. Критиката към недостатъците в дейността на екзархийските органи е продиктувана от стремежа за рационализиране на училищната система и подобряване на просветното и духовното дело в окръга.

В разискванията по общите за организацията въпроси на конгреса доминират представителите на т. нар. "десница", представяни от най-видните си идеолози П. Пенчев и Хр. Матов. Една от основните поправки, направена в сравнение с приетите на Рилския конгрес решения, е заявеното желание за една "строго определена политика" към България и другите външни фактори и готовността за получаване на оръжие и материална подкрепа "откъдето и да ѝ се предложи" при запазване на своята самостоятелност. Категорично конгресът определя като противници на делото "както легалната, така и въоръжената сръбска и гръцка пропаганда", които изнасилват "националността на българския елемент"³². Направените разисквания и решения определят като основна задача защитата на българския елемент и от легалните чужди пропаганди, което недвусмислено поставя като задача на организацията и защита на Екзархията във вилаетите.

Конгресът на Серски революционен окръг се свиква на 26 юли 1906 г. в с. Ловча и протича в една сложна обстановка, предизвикана от придвижване на турски военни части, което налага преместването на работата на конгреса в с. Либяхово. Участието на конгреса според спомените на Ив. Лешков – избран за член на новия окръжен комитет, било "само един тежък дълг, съпроводен с най-големи рискове". Конгресът разглежда голям кръг въпроси и преминава под силното влияние на Сандански. При обсъждането

на повечето от “тия принципиални въпроси” се пораждат много затруднения в работата на конгреса “защото компетентност по тях почти липсва между делегатите”. “Липсата на интелигентни кадри”, от които страда целият окръг, принуждава конгреса да взема специално решение, с което се отделят 50 т. л. от бюджета на Окръжния комитет за издръжката на представител в България, който да работи за привличането на такива сили³³. Няколко месеца по-късно, съвсем тенденциозно, делегатите на Серския окръг оспорват правото на легитимност на дейците от княжеството в работата на общия конгрес и се притивопоставят на самото провеждане на конгреса в България.

Провокиран от засилените действия на гръцките чети в Серска и Драмска околия, окръжният конгрес разглежда специално и обстойно въпроса за гръцката въоръжена пропаганда. Решенията предвиждат да се предприемат мерки за “най-строго преследване” на всички агенти и инспиратори на гръцките чети, каквито се прилагат и срещу турските чети. В това число се предвижда да се организира пълен търговски бойкот на търговията с гр. Сяр като център на гръцката пропаганда.

Положението на учебното дело е отново определено като “престъпно занемарено”. Решенията, взети на конгреса, имат пожелателен характер, предвиждайки построяването на нови училища, увеличаване на учителските заплати, задължително средно образование за децата от заможни семейства, назначаване на училищни инспектори за всяка околия и др. Разрешаването на голяма част от тия въпроси е свързано с големи административни трудности, усилия и излиза далеч извън възможностите на революционната организация.

Въпросът за отношението към Екзархията не се разисква на конгреса, но при обсъждането на въпросите за предстоящия общ конгрес Сандански широко развива идеята за “различията между двете Българи, между оная на българския народ и официалната, на българския дворец”. Важно е да се отбележи, че серският войвода определя интересите на организацията като общи с интересите на българския народ, но тя няма нищо общо с интересите на “българския двор”, който е враг на революционното движение³⁴.

Подготовката на общия конгрес върви изключително трудно поради забавянето на Солунски и Битолски окръг. Охридски околийски конгрес се свиква едва на 27 юли, а избраното околийско бюро, финансова и съдебна комисия са утвърдени едва на 1 август. Новото "Околийско управление" изпраща на 24 септември циркуляр до районните, селските и градските ръководни тела, в които са разгледани непосредствените задачи в околията. Отделя се специално внимание на образованието в селата и нуждата от "грамотни хора поне със средно образование". Съгласно с решенията на околийския конгрес се нарежда да се изпращат повече селски деца в "градските пансионни", а "отличните и примерни по успех и поведение ученици" да постъпват в "средните учебни заведения – гимназиите, курсовете и семинарията", като издръжката на бедните се осигури от "черковните каси". Във връзка с чуждите пропаганди циркулярът категорично забранява в селата "да се посрещат калугери и попове, принадлежащи на чужди народности – гръцка, сръбска", и да се събират помощи за патриаршеските манастири "Св. Наум", Калища и др. или да се работи безплатно на "имотите на тия манастири"³⁵.

Първият редовен конгрес на Битолския революционен окръг се провежда в Битоля на 8 октомври и протича при сложна обстановка и строга конспирация. Конгресът заседава в къщата на Кукуречанците в Ени махале в продължение на една нощ. Поради пристигането само на седем делегати конгресът се обявява за "съвещателен" и предлага важните въпроси за избор на делегати за общия конгрес и ръководни органи на окръга да се разрешат чрез едно "писмено разбирателство" между околията, за което се определя срок до 15 ноември. Конгресът приема специално писмо до околийските комитети, разпратено на 13 октомври, в което се отбелязва непригодността на действащия правилник и се определя като "един от най-важните въпроси за организацията" проблемът с чуждите пропаганди. В борбата с "пропагандистките чети" се препоръчва в писмото всяка околия да обмисли конкретни мерки за противодействие при съществуващите условия³⁶.

В деня, в който се открива конгресът на Битолски окръг – 8 октомври 1906 г. – околийският войвода П. Чаулев издава специал-

но окръжно до учителите в Охридска околия. Окръжното задължава "господа учителите и госпожици учителките" да изпълняват стриктно училищните си задължения. "Всяко отклонение от задълженията на народния учител в училищно-педагогическата му деятелност – се казва в писмото – в ущърб само на какви и да са самохвалски препоръчвания по организационните работи, достойно е за съжаления". Следва категоричната забележка, че "учителят, изпълнявайки някаква длъжност в селското бюро, не трябва да занемарява възложената му училищна длъжност". Ръководните тела и районните войводи се натоварват със задълженията да оказват контрол върху самоволното отсъствие на учителите от селата, "прибирането" на учениците в училище и снабдяването с учебни пособия. Околийското ръководство не препоръчва в терористични акции да се използват учители, водено от очевидния стремеж да запази учителите и учебното дело от прекомерни рискове³⁷. Категоричният тон на писмото свидетелства за стремежа на околийското ръководство да съхрани учебното дело и да предотврати възможностите за нарушаване на учебната дисциплина по повод участието на учители в революционната организация. Реалност, чието съществуване несъмнено е породило необходимостта от самото окръжно писмо.

Околийски конгреси в Солунски окръг са проведени до края на месец септември само в Солунска, Воденска и Дойранска околия. Дейността на Организацията в окръга е сериозно разстроена както от разкритията на властите след "Мацановата афера" и засилените военни действия срещу четите, така и от вътрешните разногласия и противоборства. През откомври се провежда и дълго подготвяният конгрес в Солунски революционен окръг. Конгресът се предвижда първоначално да се проведе в Ениджевардарското блато, но поради действия на войската в този район заседава в Солун. В неговата работа участват деветима делегати само от Солунска, Кукушка, Воденска и новосформираната Караджебатска околия. Въпреки присъствието на Д. Груев по време на конгреса в Солун, той не участва в неговата работа, за да не бъде обвинен, че оказва "беззаконно вмешателство" като член на ЦК. Въпреки това стремежът за гарантирано представителство на общия конгрес

поражда разногласията между привържениците на Б. Сарафов, представлявани от делегатите на Воденска и Караджеабатска околия и делегатите от Солунска и Кукушка околия, което превръща конгреса повече във формален акт³⁸.

Противоречията и разногласията в организацията достигат своята върховна проява на свикания през месец декември 1906 г. Втори общ конгрес. Още на предварителните заседания групата на реформаторите повдига претенции конгресът да се проведе на "организационна територия". Това искане е напълно неприложимо поради сложната обстановка в Македония, носеща огромни заплахи от провал и разкрития. Чисто "партизанският характер" на упорито поставяното предложение, което се превръща и в повод за разцепление, се доказва и от условията, при които се провеждат няколко месеца по-рано конгресите в Серски, Струмишки, Солунски и Скопски окръг, на които са избрани и самите делегати от реформаторското течение. Опит да се постигне категорично мнозинство чрез елиминиране на опонентите, е смисълът на предложението конгресът да се проведе в Македония, най-вероятно в някой от близките до границата Серски или Струмишки окръг. Със същата цел е подготвеният от сърчани въпрос за отстраняване от работа на конгреса на делегати, "настанени на работа" в Княжеството, като се търси основание в чл. 3 от Правилника на ВМОРО, който предвижда, че всеки член "бил той длъжностно лице, или не, губи правата си на такъв, докато е вън". Разискванията по въпроса за мястото на конгреса достигат своята кулминация на заседанието от 17 декември, което е председателствано от П. Тошев. Без да се стигне до гласуване, което категорично би определило конгресът да започне работа в София, Хр. Чернопеев и неговите сподвижници напускат заседанието, което поставя начало на фактическото разцепление на ВМОРО. На 24 декември П. Попарсов и Д. Стефанов от името на Задграничното представителство "поканват" делегатите да се съберат на 29 декември в Рилския манастир, за да се открие конгресът³⁹.

Фактически след 17 декември конгресът се разпада, като една част от 13-те привърженици на реформаторите заминават за Рилския манастир, други 13 делегати по една или друга причина не присти-

гат или не вземат участие в събитията след тази дата, а мнозинството от 22 делегати се конституират в "съвещателно събрание" и изработват едно "изложение от болшинството делегати на общия конгрес".

В първата част на изложението "съвещателното събрание" очертава основните характеристики на отцепниците и ги определя като интернационалисти и еволюционисти. Изхождайки от своите разбирания на принципа на интернационализма, "като необходимо условие за самото постигане на ...автономията" реформаторите "обвиняват" Организацията, че със своето "поддаване" на официална България е предизвикала борбата със сръбските и гръцките чети. Ето защо "серчани" настоявали за "пълна изолираност" на Организацията от Княжеството, достигайки в "своята омраза към България" до искането да се "отблъсква всяка една помощ, която изхожда от нея". Еволюционизмът на реформаторите се противопоставя на "боевата дейност" и предвижда една "чисто културна дейност", която чрез "една подземна и безшумна" работа да "превзпита населението" и да го направи "съзнателен пионер" и гражданин на бъдещата свободна Македония.

Като се очертават идеологическите постулати на отцепниците, в изложението на мнозинството се подчертава, че зад тази идеология не се крие конкретна политика. Дейността на Чернопеев, Сандански и техните следовници в окръзите "иде да покаже, че те на практика в нищо не се отличават от организацията"⁴⁰.

Взетите от съвещанието решения засягат ключовия въпрос за отношенията с България, като се изтъква необходимостта от "една приятелска и коректна политика", като се запазва "осторожност" и самостоятелност. Разглеждайки бъдещето на Организацията, "изложението" категорично отхвърля "еволюционната тактика" и допуска "културно-икономическата" дейност само като допълваща революционните задачи. Като непосредствена задача пред движението се поставя най-активна борба срещу чуждите чети, "сръбското, гъркоманското и гръцкото население и техните легални пропаганди"⁴¹.

В заседанието на 14 януари 1907 г. по предложение на Е. Спространов е поставен въпросът за отношението на Организацията

към Екзархията и преди всичко за отношението с владиците и архиерейските наместници. В текста на изложението, подготвен от П. Пенчев, този важен въпрос не е включен. Най-вероятно проблемът е отложен до свикването на общ конгрес, както е отложено разглеждането на въпроса за общата тактика на действие в двете области – Македония и Одринско⁴².

На 2 февруари 1907 г., непосредствено след провала на общия конгрес, се провежда съвещание на всички “началници” от район Стружко поле на Охридска околия. Заседанието е свикано по заповед на районния от 29 януари и вероятно се провежда в с. Мешеища, Охридско. Заседанието разглежда главно три въпроса: 1) как районът може да напредне в революционно отношение, 2) икономически, 3) културен. По третия въпрос заседанието разглежда единствено състоянието на училищното дело и набелязва система от мерки за откриване на училища в трите села – Трабаница, Орловник и Драслайци. В разрешаването на тази задача главна роля се отделя на черковно-училищните настоятелства, които трябва да се изградят във всяко село. При образуването на тези настоятелства революционните органи трябва да проверят по “честност” старите членове и ако те се грижели за “черквата и училищните”, да останат и “продължават работата”. Настоятелствата ще се водят в своята работа по “устави”, нагодени “според местните условия”, и ще ръководят цялата дейност по събирането на средства, организацията и контрола при строителството на новите училища. Районният войвода се задължава да осигури плановете за строителството и да оказва помощ “откъдето той може да намери” за строежа.

Заседанието прави заключение, че “училищата не са уредени в района”, и взема решение да се “предоставя на черковно-училищните настоятели с техните учители и учителки да си ги уредят, от каквото се нуждаят”. С приетите решения районното ръководство демонстрира стремежа си да не се намесва пряко в организацията и ръководството на учебното дело и изразява желанието да бъде един активен, но страничен фактор, подпомагащ българското училище. Като се констатира, че “никой учител и свещеник” не е в конфликт с революционната организация, се предвижда веднъж

годишно едно легално лице, натоварено от районния войвода, да преглежда сметките на черковно-училищните настоятелства на "честност и дали са се грижили" за училищното и духовното дело⁴³.

След разпадането на конгреса в София част от разколниците се отправят към Рилския манастир в изпълнение на обръщението от 24 декември 1906 г. на Д. Стефанов и П. Попарсов от името на Заграничното представителство да се съберат на 29 декември за откриването на общия конгрес. Опитът да се обявят останалите в София делегати за отцепници чрез формално провеждане на "конгрес" в Рилския манастир се потвърждава от пътуването на групата, водена от Сандански и Чернопеев към манастира, където пристигат едва на 1 януари 1907 г.⁴⁴

Главните въпроси, които занимавали в следващите месеци "левицата", са пъгичата за налагането на собствено влияние в Скопски, Битолски и Солунски окръг. Спорен все още остава въпросът за отношението към княжеството и преди всичко допустимо ли е да се получават материални средства и оръжие от българското правителство⁴⁵. Обстоятелството, че повече от година след Рилския конгрес сред кръговете на "левицата" отново се повдига този въпрос, показва изключителната необоснованост и докритерството на възприетия принцип за пълната независимост на революционната организация от "външните фактори".

Важен за развитието на "левицата" и на цялата организация се оказва конгресът на Серски окръг, свикан на 22 август 1907 г. в с. Ловча. Първият след разцеплението на организацията конгрес на серчани трябва да разгледа широк кръг от въпроси не само за положението на окръга, но и за съдбата на революционното дело. Проблемите за отношението с Екзархията не били въобще разгледани, а по въпросите за културата и образованието конгресът прегласувал старите решения с аргумента, че предходните конгреси обстойно се занимавали с тези въпроси⁴⁶.

Под ръководството на Сандански конгресът трябвало да създаде идейната и нормативна основа за налагане влиянието на "левицата" в цялата организация. Издигайки принципа за единството като основополагащ, конгресът определя своите идейни противници като "инспирирани отвън котерийни течения", плод

на чуждо вмешателство, и апелира към “всички дейци във вътрешността” да пазят самостоятелността и целостта на организацията. Като главен виновник за разкола се определя отново българското правителство, което използвало революционното дело за своите и на монархията интереси. Разногласията, инспирирани от българската държава, са определени като “главна причина за влошеното положение на западните краища”, което довежда до засиленото проникване на гръцката и сръбската пропаганда. Изхождайки от принципа на “целостта”, конгресът фактически признава правото и задължението Окръжният комитет да се намеси в сътрудничество със Струмишки окръг, като предложи “бърза и своевременна помощ в хора и средства” на засегнатите от разкола и чуждите пропаганди окръзи⁴⁷. Решенията за изпращане на хора и средства в трите окръга, мотивирано с борбата против чуждите пропаганди и запазването на единството на организацията, чертаят всъщност плановете за налагане чрез чети на влиянието на “левицата” във вътрешността на Македония.

Като част от плана се вземат мерки за унищожаването на вътрешната опозиция в окръга в лицето на М. Даев и водената от него Драмска околия, което трябва да стане успоредно с проектираното от Сандански премахване на главните противници на “левицата” в Княжеството – Ив. Гарванов, Б. Сарафов и Хр. Матов⁴⁸.

Конгресът на Серски окръг през лятото на 1907 г. поставя началото на вътрешните междуособици в революционното движение вследствие на заявените претенции за хегемония на “левицата” и практическата подготовка за саморазправа с опонентите както във вътрешността, така и в Княжеството.

В изпълнение на предвидения план на Сандански се включва и проведеният на 25 и 26 октомври 1907 г. конгрес на Драмска околия. В работата на конгреса вземат участие 31 делегати. Конгресът констатира поредица от нарушения и слабости в работата на околийския комитет и лично на околийския войвода М. Даев. В този дух са оценките за учебното дело и приетите решения, с които околийският комитет се задължава да “достави учителски сили” и да принуди селските общини да набавят училищни пособия и подобрят организацията и хигиената в училищата. Взето е твърдо

решение спрямо гъркоманските села, които се отказали от екзархията, да бъдат поканени да се завърнат в българската църква или ще бъдат нападани. В конгресните решения се отправят тежки обвинения към ръководството на околията по въпросите за организационното състояние, изразходването на средствата, въоръжаването, административното устройство и съдебното дело. Обвиненията са в слаба организационна работа, неотчитане на средства и поредица слабости в ръководството на околията. При тези обстоятелства е изненадващо на пръв поглед преизбирането на Даев за околийски войвода няколко дена преди неговата екзекуция на 30 октомври⁴⁹.

Разцеплението в революционното движение намира проявление във фактическо отцепване на Одрински революционен окръг от привържениците на "левицата". На 23 април 1907 г. в Пловдив се провежда събрание на дейци, обединени от общото си несъгласие с действията на четите в Одрински вилает, на което се взема решение за образуване на "отделни благотворителни одрински братства". В хода на подготовката на учредителния конгрес е отпечатано "Одринско календарче за 1908 г.", в което са публикувани статии на А. П. Киров, А. Томов, Хр. Караманджуков и Д. Катерински⁵⁰.

Учредителният конгрес на Съюза на одринските благотворителни братства се провежда през месец октомври 1907 г. в Пловдив. Конгресът определя като главна цел на съюза "подпомагане на културното и национално закрепване на българите в Одринско" само чрез легални пътища. Според проведените разисквания това се диктува от поредица обстоятелства: одринският въпрос е преди всичко международен, а не само български; той е свързан пряко с въпроса за Цариград и Проливите, където се кръстосват интересите на Великите сили; българското население в областта е малцинство и не е в състояние да изнесе само осводителното дело; самата революционна организация в Одринско е слаба и е дело на външни тласъци; в момента организацията е демобилизирана и четите са неволно в услуга на турската власт. Конгресът приема няколко резолюции, които осъждат досегашната революционна дейност в Одринско, организирането и изпращането

на чети във вилаета, и обявява, че единствено спасителен за българите в Одринско е “пътят на еволюционната културна дейност”. Направено е важното пояснение, че този път не изключва нелегалната дейност в смисъл изменение на съществуващите условия в Турция⁵¹.

Приетият от конгреса устав определя като цел на Съюза на одринските благотворителни братства подпомагането на “културното и националното закрепване и повдигане на българския елемент в Одринско” чрез помощ на бедните общини за отваряне на училища, църкви, болници и сиропиталища; подпомагане на бедни младежи със стипендии и помощи за тяхното образование; събиране на помощи за бедни и разорени българи в Одринско и издаване на периодични издания и книги.

Организационното развитие на Съюза довежда до формирането в скоро време на благотворителни братства в София, Ст. Загора и Ямбол, а в началото на 1908 г. излиза и първият брой на органа на братствата в. “Одрински глас”. Вестникът осъжда революционното движение в Одринско като продукт на “външни тласъци”, идващи от “националистическите настроения” в България и революционното движение в Македония. Самото македонско движение, пише вестникът, като “чисто българско националистическо движение” се основава на илюзиите за тристата хиляди български щика, но днес самите ръководители на организацията са разбрали, че не могат да постигнат същите резултати в Одринско, както в Македония. Действията на четите тук се използват като повод от властите да обезбългаряват и колонизират областта⁵².

Заета със своите амбиции за налагане на реформаторството в цялата организация, “левицата” изразходва големи усилия в борбата със своите опоненти, което довежда и до зловещото убийство в центъра на София на 28 ноември 1907 г. на двама от най-видните ръководители на революционното движение – Ив. Гарванов и Б. Сарафов. Външните борби в Организацията изместват от вниманието на конгресите на “левицата” въпросите, свързани с отношението към Екзархията. Констатира се определено радикализиране на отношението и мерките, които се предвиждат срещу чуждите пропаганди, засягащи не само действията на чуждите чети,

но и дейността на легалните пропаганди, откъсващи население от ведомството на Екзархията. Значимо място в работата на конгресите на “левицата” се отделя на просветното дело, което се разглежда като фактор с важно значение. Развитието и подобряването на образованието се определя като решаваща задача за съдбата на революционната организация.

Критичната обстановка, породена от неприложимостта на Правилника, приет на Рилския конгрес, осуетяването на общия конгрес в края на 1907 г. и засилената дейност на чуждите пропаганди пораждат необходимостта от свикване на конгрес в Битолски окръг. По повод заявеното желание на четири околии на свое заседание от 12 април окръжният комитет взема решение за провеждане на избори за делегати, които трябва да приключат до 8 май. При подготовката на конгреса се очертават и главните въпроси, които ще подлежат на разискване – общото развитие на освободителното дело в окръга и изработването на нов правилник за целия окръг⁵³.

Конгресът се провежда при строга конспирация в периода между 11 и 20 август в местността Мирчев кутел в Слатинската планина⁵⁴. По предложение на П. Ацев конгресът разглежда съвсем периферно въпроса за просветното дело, като се набелязват мерки за организиране на вечерни училища, пренасянето на книги и учебници от организацията за нуждите на образованието от България⁵⁵.

Основните въпроси, които занимават конгреса, са за единството на организацията и отношението към чуждите пропаганди. В разпространеното до околийските комитети окръжно, издадено от новоизбрания окръжен комитет, се изтъква, че конгресът е преодолял разногласията чрез “взаимни отстъпки от разните страни”. Пред организацията се поставят нови цели за прекратяване “политиката на скръстените ръце” и предприемане на “активни действия” срещу османските власти, временно прекратени поради предприетите от Великите сили реформи в Македония. Прави се констатация, че досега организацията е изразходвала “почти всичката си енергия в борба с чуждите пропаганди”. С тревога авторите на окръжното констатираат, че такава изключителна борба

с чуждите пропаганди заплашва "да обърне нашата Организация в пропагандистко дело"⁵⁶. Констатацията е важна в случая с несъмненото отъждествяване на борбата на ВМОРО с гръцката и сръбската пропаганда в Битолски революционен окръг с българските национални интереси. Опасенията идват от обстоятелството, че пълното ангажиране на революционната организация срещу чуждите пропаганди ще я представя като оръдие на българското правителство и за това се предвижда активизиране на въоръжените действия срещу османските власти. Тези решения са важни във връзка с въпроса за отношението на революционната организация към младотурското движение, което засилва своята дейност и търси контакти с българските революционни кръгове.

През есента на 1907 г. в училищната сграда в Прилеп се провежда редовен околийски конгрес, който се занимава с текущи въпроси и избира ново околийско ръководство начело с директора на прилепските български училища Георги Трайчев⁵⁷. Важно е да се отбележи, че от всички 12 председатели на околийския комитет в Прилеп до 1912 г. 11 са учители, а 5 са и директори на училищата⁵⁸.

Разцеплението в организацията, убийството на Сарафов и Гарванов и острата нужда за намиране на изход от безпътницата налагат свикването на незабавен конгрес на организацията, който да разгледа всички тревожни въпроси. Подготовката на проведението през март 1908 г. Кюстендилски конгрес е твърде прибързана и в неговата работа участват преди всичко дейци, пребиваващи в Княжеството и представляващи Битолски, Скопски, Солунски и Одрински окръг.

Серски окръг не е поканен на конгреса поради фактическото си изключване от редовете на организацията. Делегатите на Струмишки окръг пристигат в София, но изразяват несъгласие с работата на конгреса, защото го смятат за покровителстван от новото правителство на Ал. Малинов. В специално писмо до председателите на окръжните и околийските комитети в Македония делегатите от Струмишки окръг мотивират своето становище с арестуването на Хр. Чернопеев, задържането му в затвора и интернирането му в родното му село Дерманци. На конгреса не са поканени според авторите на писмото и привържениците на покойния

Сарафов, което се обяснява с пристрастията на демократичното правителство към кръговете на бившите привърженици на Д. Груев, ръководени в момента от Хр. Матов⁵⁹. Конгресът всъщност заседава в с. Жебокрът и протича при идейна хомогенност, решавайки значими въпроси и приемайки важни решения. Без да се променя уставът, приет на Рилския конгрес, са направени съществени промени в правилника на организацията в духа на изложението на съвещателното събрание от януари 1907 г. Ограничава се изборността на околийските и окръжните управителни тела, разширяват се функциите на ЦК като централен ръководен орган, въвежда се централна подготовка, организация и ръководство на четите. Реформира се съдебната система, като се ограничава дейността на гражданските съдилища само в селата. Правораздаването по тези дела в градовете и по-големите села се прехвърля на легалните учреждения на българското население – еснафите, църквите и общините⁶⁰.

Избраното ръководно бюро на конгреса в състав Хр. Матов, К. Шапкарев и П. Пенчев разпространява в края на март чрез печата Декларация на общия конгрес. В осем точки Декларацията представя основните решения на конгреса. Отношението, което революционната организация трябва да поддържа към “официалните фактори в България”, е определено като “особено острожно”, защото се констатира липсата на “една ясна и последователна македонска политика” на българските правителства, които нерядко са “експлоатирали освободителното дело” за чужди цели. В същото време се признава “естественото право на България да се грижи за съдбата на своите сънародници в Турция”⁶¹. С тази умерена декларация се демонстрира самостоятелността на организацията, но като се признават “естествените права” на Княжеството, по принцип се признава общността на интересите и възможността за връзки и единодействие между двата фактора.

В точка шеста от Декларацията се определя, че “Екзархията, като единствено легално културно-просветно учреждение на неосвободените българи трябва да бъде неутрална спрямо революционното движение”. Тревожна е според революционните дейци “усвоената напоследък политика на Екзархията, изразена в действия, пряко враждебни на Организацията”. Декларира се, че срещу

такива действия ВМОРО ще “държи отговорни” както централната екзархийска власт, така и местните “църковно-училищни органи”. Хр. Силянов като активен участник в събитията пояснява, че на Екзархията се гледа като на фактор, който чрез “мирни средства” отстоява “общото народно дело”. ВМОРО и Екзархията са определени като “двамата фактора, които в дадения момент нямат по-голям враг от чуждите националистически пропаганди”, призвани да бранят “всеки по своето българското население”⁶². Същественото различие на Декларацията спрямо Циркуляра, разпространен след Рилския конгрес, е премахването на декларираната, необоснована и доктринерска враждебност към Екзархията, представляваща в едно “културно-просветно учреждение” интересите преди всичко на българското население в Македония и Одринско.

Приетите от конгреса решения за спиране на въоръжените действия в Одринско и реформирането на четническия институт се свързват с въпроса за отношението към младотурците и идеята за автономия като цел на революционната организация. Конгресът оставя без последици настоятелните предложения на младотурците и внушенията на в. “Одрински глас” за един нов път към демократизиране на Османската империя, подчертавайки, че ще върви “неотклонно по своя революционен път”. Внимателният поглед в решенията на Кюстендилския конгрес очертава една политика на ВМОРО в съгласие и хармония с българските правителства и Екзархията за борба с чуждите пропаганди, в преследването на автономията по един “революционен път” чрез една централизирана, боеспособна и масова революционна организация. В тази политика се проявява скептицизмът към резултатите от реформите в Македония и е втъкана идеята за бъдещата неизбежна българо-турска война. Във връзка с това организацията си поставя задача за “пълна и всестранна боева подготовка на населението”, отхвърляйки “еволюционната тактика” като абсурдна⁶³.

През май 1908 г. в Банско е организирана среща на ръководните дейци на двата окръга, неучаствали в Кюстендилския конгрес, която твърде пресилено е определена в историческата литература като “конгрес”⁶⁴. На съвещанието освен Сандански и Чер-

нопеев и водените от тях представители на Серски и Струмишки окръг присъстват тиквешкият войвода Михаил Шкартов от Солунски окръг и пристигналият от Княжеството Павел Делирадев като представител на Одринските благотворителни братства и кръга около в. "Одрински глас". Заседанията, които продължават две седмици, се водят, без да се спазва никаква процедура и без да се водят никакви протоколи. Самите "решения" на "съвместния конгрес" подлежат на ратифициране от конгресите на двата окръга. В едно изказване на Сандански се прави признанието, че сегашният конгрес "формално не е точно по буквата на организационния устав, където са предвидени само общоорганизационни и окръжни конгреси". От това конституционно състояние серският войвода се измъква с тълкуването, че уставът никъде не забранява съвместни конгреси на "съседни окръзи"⁶⁵.

На съвещанието в Банско отново издигат принципите за единство на организацията и за запазване на нейната идейна чистота. Отправят се обвинения за измяна на "новите върховисти", които искат да превърнат организацията в оръдие на българския княз. Говорейки за единство, Сандански и Чернопеев категорично отхвърлят идеята за помирение и обединение с "Илинденци", което показва, че единството се разбира като налагане хегемонията на "левицата" над цялата организация⁶⁶. Словесната реторика на Сандански за вярност към идеите и принципите избледнява на фона на новите идеи, които чертаят проекциите на "федеративната идея" като цел на революционната организация.

П. Делирадев, който е успял още в София да спечели за новите "федеративни" идеи Чернопеев, играе важна роля на съвещанието в Банско. Делирадев е активен сътрудник на "Одрински глас", бивш активен член на БРСДП (т.с.) и активен деец на профсъюзното движение в Княжеството. Основавайки се на социалдемократическите си възгледи за обществото, Делирадев чертае футуристичната картина на бъдещата хармония между народите в рамките на една "Велика източна федеративна република", в която "културната диференциация" на народите ще бъде гарантирана и Македония ще престане да бъде "ябълка на раздора".

Дискусията по този въпрос се концентрира върху характера на бъдещата федерация, съдбата на четническият институт и действията на революционната организация срещу османската власт. Проблемът за “балканска” или “велика източна” федерация като цел на ВМОРО има по-скоро доктринален характер и въпреки че не се стига до определено решение, се приема единодушно мнението, че автономията е анахронизъм в съвременните условия⁶⁷. По въпроса за съдбата на четническият институт Сандански се противопоставя на настоятелните искания на Чернопеев и Делирадев за разпускане на четите. Ръководителите на двата окръга се договарят, запазвайки четите, да прекратят бойните действия срещу турската армия, водени от разбирането, че така ще подпомогнат усилията на младотурците, ползващи се със силно влияние в армията⁶⁸. Заедно с приетите решения за установяване на тесни връзки с младотурското движение решението за спиране на въоръжените действия срещу армията е една от първите практически стъпки на “левицата” към сътрудничество с младотурците в полза на цели, излизащи далеч от начертаните цели на революционната организация.

В годините на дълбока идейна и организационна криза въпросът за отношението на революционната организация към Екзархията, екзархийските институции и екзархийското население е постоянен въпрос на всички представителни и ръководни органи на ВМОРО. Декларираното противопоставяне на “левицата” срещу Екзархията е продиктувано от идейните конструкции на новите модели за разрешаването на българския национален въпрос и то остава неразбрано, нереално и неприложено в самата революционна действителност. Във всички решения последователно се провежда непрекъснатата грижа на революционната организация за закрила на екзархийското население от чуждите пропаганди. Определяща характеристика на цялата организация през разглеждания период е подкрепата на просветното движение и тясното ангажиране на всички революционни дейци с нуждите на българското училище в Македония и Одринско.

БЕЛЕЖКИ

¹ Първанов, Г. и З. Първанова. За характера на разцеплението във ВМОРО (1904 – 1912). – ИИИ БКП, 65, 1985, с. 202–207.

² Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 2. С., 1983, с. 520–527.

³ Димевски, Сл. Историја на македонската православна църква. Скопије, 1989, с. 741–744.

⁴ Петров, Т., Ц. Билярски. Два документа на ВМОРО от 1904 г. – Векове, 1985, № 3, с. 74–78.

⁵ Спиров, Н. Преображенското въстание. С., 1983, с. 240–247.

⁶ Билярски, Ц. Проектоправилници на Вътрешната тайна македоно-одринска револуционна организация, съставени на Прилепския конгрес през 1904 г. – Военноистор. сборник, 1982, № 5, с. 83–120; Георгиев, В., Ст. Трифонов. История на българите 1878 – 1944 в документи. Т. 1. Ч. 2. С., 1996, с. 459.

⁷ Билярски, Ц., Л. Попалексов. Две виждания по решенията на Прилепския конгрес на ВМОРО. – Архивен преглед, 1992, № 3, с. 39.

⁸ Освободителните движения в Македония и Одринско. Спомени и материали. Т. 2. С., 1983. Спомени на Г. Петров, с. 203; Силянов, Хр. Цит. съч., с. 69.

⁹ Билярски, Ц. Два документа за Прилепския конгрес на ВМОРО от 1904 г. – Векове, 1988, № 2, с. 77.

¹⁰ Петров, Т., Ц. Билярски. Два документа..., с. 81.

¹¹ Силянов, Хр. Цит. съч., с. 362–364.

¹² Мирчев, Б. Първи скопски окръжен револуционен конгрес. – Илюстрация илинден, 1933, № 4, с. 11–13; Александров, Т. Живот легенда. С., 1991, с. 45.

¹³ Билярски, Ц., Т. Петров. Документи на ВМОРО след Илинденско..., с. 343–344.

¹⁴ Пак там, с. 343–344.

¹⁵ Кантарджиев, И. Прилог кон проучване положбата на ВМРО по Илинденското въстание. Записник од Вториот конгрес на Солунскиот револуционерен округ. – Гласник на инст за нац. историја, Скопије, 1965, № 1, с. 241–142, 247.

¹⁶ Пак там, с. 248.

¹⁷ Билярски, Ц., Т. Петров. Документи на ВМОРО след..., с. 342–343.

- ¹⁸ **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 524.
- ¹⁹ **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 37–373; **Макдермот, М.** За свобода и съвършенство. Биография на Яне Сандански. С., 1987, с. 179–185.
- ²⁰ **Макдермот, М.** Цит. съч., с. 187–189.
- ²¹ **Македонски преглед.** Год. 1, № 4, 10 юли 1905, с. 50–51.
- ²² **Биярски, Ц., Т. Петров.** Циркуляр на ВМОРО, съставен след Рилския конгрес от 1905 г. – ИДА, 50, 1985, с. 196–198; **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 530.
- ²³ **Македонски преглед.** № 21, 20 март 1906, с. 326–327.
- ²⁴ **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 438–446; **Хаджидимов, Д.** Публицистика, писма и документи. С., 1989, с. 138–139.
- ²⁵ **Петров, Т., Ц. Биярски.** Устави и правилници на ВМОРО, приети на Рилския конгрес 1905 г. – Военноистор. сборник, 1984, № 5, с. 138–139.
- ²⁶ **Николов, Б.** Документи за проведените конгреси в Битолски революционен окръг след Рилския конгрес. – МПр. 1994, № 1, с. 127.
- ²⁷ **Георгиев, В., С. Трифонов.** Македония и Тракия в борба за свобода. Краят на XIX – началото на XX век. С., 1995, с. 358–359.
- ²⁸ **Биярски, Ц., Т. Петров.** Документи на..., с. 338.
- ²⁹ Пак там, с. 351–355.
- ³⁰ Пак там, с. 359–365.
- ³¹ **Биярски, Ц., Т. Петров.** Документи на ВМОРО след..., с. 376–377, 386.
- ³² Пак там, с. 387–388.
- ³³ **Лешков, Ив.** Един окръжен конгрес на ВМОРО в 1906 г. – Илюстрация Илинден, 1929. Кн. 3, с. 14–16.
- ³⁴ **Макдермот, М.** Цит. съч., с. 214–217.
- ³⁵ **Николов, Б.** Документи за проведени конгреси..., с. 128–131. Особено богат със своите големи имоти е манастирът “Св. Наум”, за който се води дългогодишна борба между Екзархията и Патриаршията. Виж: **Кънчов, В.** Избрани произведения. Т. 1. С., 1970, с. 469–470, 475–478.
- ³⁶ **Николов, Б.** Документи за проведени конгреси..., с. 131–132; Според свидетелствата на Т. Николов конгресът е “възшност една задушевна другарска среща”. Виж: **Николов, Т.** Спомени из моето минало. С., 1989, с. 205–206.
- ³⁷ **Николов, Б.** Непубликувани документи от архива на Охридския околийски революционен комитет. – Военноистор. преглед, 1990, № 1, с. 151–152.

³⁸ **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 474–479; **Спространов, Е.** Дневник (1901 – 1907). Т. 1. С., 1994, с. 421–422, 424.

³⁹ **Спространов, Е.** Цит. съч., с. 425–430; **Петров, Т., Ц. Билярски.** Устави и правилници на ВМОРО, приети на Рилския конгрес 1905 г. – Военноистор. сборник., 1984, № 5, с. 125; **Татарчев, д-р Христо.** Спомени, документи, материали. Съст. Ц. Билярски. С., 1989, с. 318–322.

⁴⁰ **Татарчев, д-р Хр.** Цит. съч., с. 323–324; **Спространов** посочва, че е общоизвестен факт получаването от българското правителство в навечерието на конгреса на пари и оръжие от Хр. Чернопеев. Виж: **Спространов, Е.** Цит. съч., с. 426, 429–430.

⁴¹ **Татарчев, д-р Хр.** Цит. съч., с. 325–326.

⁴² **Спространов, Е.** Цит. съч., с. 432.

⁴³ **Николов, Б.** Непубликувани документи... – Военноистор. сборник, 1990, № 1, с. 153–155.

⁴⁴ **Макдермот, М.** Цит. съч., с. 229–230. По пътя към манастира се стигнало до въоръжен инцидент, което предизвикало намесата на полицията на 2 ян. 1907 г. Това принуждава Сандански, Чернопеев и М. Даев да преминат границата.

⁴⁵ **Макдермот, М.** Цит. съч., с. 232–233.

⁴⁶ Пак там, с. 240.

⁴⁷ Пак там, с. 241–243.

⁴⁸ **Стателова, Е.** Биография на българския дух. Родът Паница. С., 1997, с. 194–197.

⁴⁹ **Билярски, Ц., Т. Петров.** Документи на ВМОРО след..., с. 400–403; **Макдермот, М.** Цит. съч., с. 248–249.

⁵⁰ “Одрински глас”, Год. I, бр. 1, 12. 01. 1908.

⁵¹ **Палешудски, К.** Генезис и развитие на идеята за автономия на Македония. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите. С., 1992, с. 178, в. “Одрински глас”, Год. I, бр. 1, 12. 01. 1908.

⁵² “Одрински глас”, Год. I, бр. 1, 12. 01. 1908.

⁵³ **Николов, Б.** Документи за проведените конгреси..., с. 134–135.

⁵⁴ **Тодоровски, Г.** Прилог кон проучване состојбата ВМРО во по илденскиот период – Гласник на ИНИ, Скопије, 1966. Кн. 2–3, с. 231–254.

⁵⁵ **Янкулов, Ев.** Конгресът на Битолския революционен окръг през месец јули 1907 г. – Илюстрация Илинден, 1943. Кн. 3, с. 8–9.

⁵⁶ **Николов, Б.** Документи за проведените конгреси..., с. 136.

⁵⁷ **Трайчев, Г.** Принос към историята на революционното дело в Македония, Прилепско. С., 1925, с. 250.

⁵⁸ **Трайчев, Г.** Град Прилеп. Историко-географски и стопански преглед. С., 1925, с. 270.

⁵⁹ **Макдермот, М.** Цит. съч., с. 270.

⁶⁰ **Елдъров, Св.** Правилникът на ВМОРО от 1908 г. – Военноистор. сборник, 1986, № 3, с. 185–204.

⁶¹ **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 559.

⁶² Пак там, с. 561.

⁶³ Пак там, с. 558.

⁶⁴ М. Макдермот определя срещата като “общ конгрес” на Серски и Струмишки окръг. Цит. съч., с. 274; Според З. Първанова през май 1908 г. се е провел “Пиринският конгрес на серската група”. Виж: Автономизъм и политически сепаратизъм в идеологията на Българското националноосвободително движение в Македония и Одринска Тракия (1878 – 1912) – Сб. “100 години ВМОРО”. С., 1994, с. 66; К. Палешудски придава на събитието пресилено по-широко представителство, определяйки, че са участвали представители на Одрински, Солунски, Серски и Струмишки окръг. Виж: Генезис и развитие на идеята за автономия на Македония. – Сб. “Аспекти на етнокултурната ситуация в България и на Балканите. С., 1992, с. 178.

⁶⁵ **Макдермот, М.** Цит. съч., с. 275, 286–287.

⁶⁶ В случая се имат предвид участниците в Кюстендилския конгрес, които определят в “Илинден” за официален орган на ВМОРО. Виж: **Макдермот, М.** Цит. съч., с. 283–284; Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1878 – 1944 г. Т. 3. Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903 – 1919 г. С., 1997, с. 75.

⁶⁷ **Макдермот, М.** Цит. съч., с. 285–286.

⁶⁸ Пак там, с. 287–288.